

EL NOMENCLÀTOR OFICIAL DE TOPONÍMIA MAJOR DE CATALUNYA AL TERME MUNICIPAL DE VALLFOGONA DE RIUCORB I D'ALTRES FONTS

Sergi GASCÓN URÍS

1. INTRODUCCIÓ

En tot municipi petit d'extensió i d'habitants, com és el cas del de la vila de Vallfogona de Riucorb, històricament a la comarca de la Segarra, ara a la Conca de Barberà per fer-la coincidir amb els límits de la província de Tarragona, els historiadors, filòlegs i altres que no hi viuen o bé que no hi tenen un contacte assidu durant tot l'any acostumen a tenir força desconeixement de la toponímia.

Amb motiu d'haver estat secretari de la comissió del 375è aniversari de la mort del Dr. Francesc Vicent Garcia i Ferrandis (Saragossa o Tortosa c. 1578/79 - Vallfogona de Riucorb, 2 de setembre de 1623), el Rector de Vallfogona, famós poeta barroc, vaig començar a estudiar diversos fons manuscrits, impresos, fotogràfics, etc. d'aquesta població. Sota la presidència de la Dra. Eulàlia Duran i Grau, catedràtica del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona, vam fer diverses reunions durant el 1999, la primera amb la cap del Departament, la Dra. Rosa Maria Cabré, el resultat de les quals fou l'any 2000 la reedició del llibre *La armonia del Parnàs* del mateix Rector, en facsímil de la de Barcelona de 1703, promoguda per l'aleshores Acadèmia dels Desconfiats, amb llicència del comte de Palma a l'impressor Rafael Figueró del 23 de maig de 1703. Amb la nota preliminar de la Dra. Duran i la introducció del màxim estudiós del Rector, el Dr. Albert Rossich, catedràtic de la Universitat de Girona.

Tal com diu la Dra. Eulàlia Duran en la nota preliminar: "Aquesta s'ha dut a terme per les Edicions de la Universitat de Barcelona en coedició amb les Publicacions de la Universitat de València i la col·laboració de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i la parròquia de Santa Maria de Vallfogona." L'anterior president de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Dr. Eduard Ripoll, amb el vicerector de Relacions Institucionals i Política Lingüística de la Universitat de Barcelona, Sr. Josep Maria Pons i Ràfols, i els dos catedràtics mencionats, feren una presentació pública al Palau Requesens, seu de la RABLB, continuadora de l'Acadèmia dels Desconfiats, que celebrava el seu tricentenari amb diversos actes, com el del facsímil, el 9 de novembre de 2000.

Després d'aquella comissió, s'han publicat diversos textos en revistes de promoció turística i d'altra tipologia de la Conca de Barberà i rodalia, els números 6 i 8 de la revista *Recull*, promoguda per l'Associació Cultural Baixa Segarra, de Santa Coloma de Queralt, i el llibre *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*, dels professors Jordi Blay Boqué i Salvador Antoni Clavé, de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili, publicat per la Diputació de Tarragona el 2001 en la sèrie Àmbit Cultura. Especialment, tant en el pròleg com en les pàgines 490 i 493, es tracta de quatre dels cinc molins hidràulics de l'antiga comanda templerà i hospitalera de Vallfogona de Riucorb. Aquell llibre, de més de 800 pàgines, fou el resultat de la Jornada "El Projecte Hidràulic: la cul-

tura dels molins. Presentació de resultats, anàlisi i conclusions”, celebrada els dies 27 i 28 de setembre de 1999 i organitzada per la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili i per la Diputació de Tarragona, amb la col·laboració de la Unió Europea DG X, amb el Programa Raphael 1997-1999, concretament en el Projecte Hidràulic.

Un altre material important, pel que fa a la història local, és el llibre de Pere Beseran i Ramón Jordi de Déu i *l'italianisme en l'escultura catalana del segle XIV*, publicat per la mateixa Diputació de Tarragona (Col·lecció Ramon Berenguer IV) el 2003. En aquest cas, continua l'estudi del Dr. Agustí Duran i Sampere dels retaules gòtics de pedra catalans, especialment en l'etapa d'aquell escultor en el taller de Tarragona (1385-1390), en l'apartat “El retaule de la Concepció de Vallfogona de Riucorb i una hipòtesi per a la seva reconstrucció” (p. 158 a 169). També en relació amb el Dr. Agustí Duran i Sampere, cal repassar les informacions d'un *BRABLB* i diversos números de la revista *Lligall*, de l'Associació d'Arxivers de Catalunya, sobre les vicissituds dels arxius catalans durant la guerra civil del 1936-1939 i la col·lecció dels arxius històrics comarcals, etc. promoguda per la Generalitat de Catalunya.

No em centro en cap dels meus tres treballs publicats a través de l'Asociación Hispánica de Historiadores del Papel sobre documentació de la comanda hospitalera vallfogonina: *Las filigranas de papel de la encomienda hospitalaria de Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà, prov. Tarragona)*, presentats en sengles congressos (Còrdova 2001, Sarrià de Ter 2003 i El Paular 2007), referits a manuscrits i impresos del Gran Priorat de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem, dit de Malta, fons importantíssim salvat de ser convertit en pasta de paper durant la guerra civil de 1936-1939 gràcies al Dr. Agustí Duran i Sampere, llavors cap d'arxiu de la Generalitat de Catalunya i director de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Actualment aquest fons es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona. La documentació en paper examinada abasta el període de l'Orde de Sant Joan de Jerusalem: concretament, des del 1409 fins al document adreçat al senyor arxiver de l'Orde, escrit a Madrid el 20 de setembre de 1855, uns quants anys després de l'extinció dels senyories i la desamortització de Mendizábal. En aquells treballs faig una llista comentada de certs continguts de la comanda vallfogonina i publico dos documents inèdits dels segles XVI i XVII, provinents de l'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Aquests es conserven a la Biblioteca de Catalunya, i me'ls féu conèixer la cap de l'Arxiu Històric i Administratiu, Sra. Reis Fontanals.

La meua intenció tampoc no és posar de manifest la pèrdua d'ús dels renoms de les cases de la vila, amb el canvi actual de propietaris de moltes d'elles, i del fet que als actuals llibres parroquials, ja conservats fora del municipi, a la parròquia veïna de Santa Maria de Guimerà (l'Urgell), ja no es posa als marges el renom de cada difunt ni de cap nadó, pel desconeixement i no residir a Vallfogona els últims rectors. Tampoc l'informe escrit, fotogràfic, etc., de les creus de pedra i de pedrons que vaig elaborar, a petició de la Sra. Laura Pinet, directora del Museu Pinet (www.museupinet.org), remodelat a la primavera del 2007, per a un futur catàleg de creus i pedrons de Catalunya, promogut per la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. Ni les restes arqueològiques de tres colomars citats en pergamins medievals del segle XIV, en estudi, a més del quart colomar, sembla que desaparegut totalment, del castell de Vallfogona. Ni els fons fotogràfics de certs veïns o de famílies d'origen vallfogoní, ni la col·lecció d'eines de camp antigues i de ferrer que ara es vol reconvertir en museu d'eines, ni el projecte de la sala-museu del Rector de Vallfogona de la parròquia de Santa Maria de Vallfogona.

La meua intenció és, tan sols, dir que per fer un estudi seriós de la toponímia de la zona cal anar a les fonts escrites antigues i no tan antigues, trepitjar el país i viure'l durant tot l'any, no només a l'estiu i en comptades ocasions de festes per als estiujants i passavolants i els que han deixat d'anar-hi, per tal de fer-se la fotografia i quedar bé en alguna inauguració per sortir als diaris i revistes recentment: cal consultar els diversos capbreus conservats a l'ACA i el fons — no consultat sistemàticament i amb profunditat per qui signa aquest text— provenint de la parròquia de Santa Maria de Vallfogona, la seva notaria i certa documentació de la comanda.

2. PERVIVÈNCIA DE LA TOPONÍMIA MAJOR I MENOR DE L'ANTIGA COMANDA DE VALLFOGONA DE RIUCORB

Per exemple, en la carretera que va des del *pont d'Albió* (municipi de Llorac, la Conca de Barberà) fins a la petita carretera local que s'acaba a l'*Ametlla de Segarra* (municipi de Montoliu de Segarra, la Segarra), passant el *pont d'Albió*, el *molí d'Albió* —deu ser el *molí jussà d'Albió* del segle XIV—, estudiat detalladament en un article del Dr. Josep Maria Sans i Travé, estudiós dels templers i de l'origen de l'orde del Temple a Vallfogona de Riucorb, l'edifici abandonat de pedra a mà dreta que es deia *Cal Bleu* (al sud-oest de l'Albió). En aquest cas, ja es perd el renom atesa la seva ruïna. Cal dir que en el *Mapa topogràfic de Catalunya*, escala 1:5 000, corresponent a *Vallfogona de Riucorb 390-3-5 (267-117)*, de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, apareix amb el nom de *Cal Biel*, a mà dreta de la *carretera de Conesa T-243*, i és un renom que així mateix existeix al *carrer Major* de Vallfogona: *Cal Biel*, amb l'afegitó del cap de municipi, ara veí, de *Llorac*. Si hom té present el llibre del doctor Pius Font i Quer, *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, d'Edicions Península, Barcelona, 1999 —utilitzo la quarta edició, del 2002—, a les pàgines 852-853 aclareix que la *Centaurea cyanus L.* en català es diu *blavet* i *blauet*, *cap-blau*, *angelets*, *llums*, *flor de blat*, *xerampions* a Sureda perquè és una plaga per als sembrats, i que en llatí medieval havia estat *blaveolus*. Una de les propietats és desinflamar els ulls vermells. També la creença popular —i no comprovada científicament— d'anar bé per a la vista l'aigua de la *font del Pouet*, arran del *riu Corb*, a prop del *carrer del Pouet*, a mà dreta de la *carretera de Vallfogona* (la T-241), i al costat del pont que inicia un sender de terra, molt abandonat, costerut, fins a l'*Ametlla de Segarra*, des de Vallfogona de Riucorb, d'1,5 km de llargada, entre el *clot de l'Ametlla* i lo *camí de l'Ametlla* (*Mapa topogràfic de Vallfogona de Riucorb 390-3-5 (2676-117)*).

3. EL NOMENCLÀTOR OFICIAL DE TOPONÍMIA MAJOR DE CATALUNYA AL MUNICIPI DE VALLFOGONA DE RIUCORB

En aquesta primera ocasió, em centro en el mapa aportat a la pàgina 520 del *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*, coeditat per la Generalitat de Catalunya i l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2003, dedicat al municipi de Vallfogona de Riucorb, a l'extrem nord de la comarca actual de la Conca de Barberà, a la històrica Baixa Segarra, anomenada així mateix a l'època moderna *els Comalats*, per les 'comes o pujols elevats', des de Segura fins a la capital segarrenca, Cervera. Aquesta forma existí ja al segle XII —*Comalads*— i hi hagué la família Comalats, amb un escut d'un palau maçonat i porticat amb tres portes.

Quant a accidents geogràfics hi ha el *Puig dels Penjats*, a causa d'una antiga creu dels Penjats senyorial que encara existia fa unes desenes d'anys i des de l'antic règim. Aquest puig es troba al nord-oest del terme, entre *les Planes* i *les Cadenes*, fins al *torrent dels Seniols*, en el terme de Vallfogona, i a l'oest el *clot del Galiteu* i al nord el *pla de l'Ós*, en el terme de Guimerà (l'Urgell). El *Puig dels Penjats* té un sender anomenat *camí dels Penjats* al sud, en el terme vallfogoní, on hi havia una creu tal com resta documentada a l'Arxiu Mas, de l'Institut d'Art Hispànic a la Casa Amatller, del passeig de Gràcia de Barcelona (*Ortofotomapa de Catalunya, 1:5 000, era del Miella 390-2-5 (266-117)*, al sud-est). Un altre puig és el *Pilar de les Forques*, un altre lloc d'impartir justícia a la comanda vallfogonina, existent en la seva base pètria. A l'extrem sud-est es troba el terme *Santpere*, escrit junt, que correspon al conegut popularment com a *pla dels Sants Peres*. A l'església parroquial hi ha la imatge preromànica —escapçada durant el juliol del 1936 quan la tiraren des del cavall de la teulada, on havia estat col·locada, alta-baix— del primer bisbe de Roma amb la clau. Prèviament, s'havia baixat de l'antiga església —o ermita— de *Sant Pere dels Bigats* o *d'Ambigats*, preromànica, de la qual hi ha, per exemple, un volum manuscrit de l'antiga *Confraria del Roser* moderna a l'arxiu parroquial, amagat

i traslladat de nit fins a Reus, on és dipositat des de la guerra civil. Actualment es conserva tot el fons, amb un inventari mecanografiat, sense catalogar ni restaurar, a l'Arxiu Històric Comarcal de Reus. Per tant, aquest *Santpere* caldria esmenar-lo en *pla dels Sants Peres* i indicar l'emplaçament com a *ruïnes de l'ermita de Sant Pere dels Bigats o d'Ambigats*. Entre aquest pla, a uns 2,5 km de la vila de Vallfogona, i el *Cap de Cans*, ja a prop de Segura, hi ha els *Plans dels Corral*s. Com que hi va haver un camí de transhumància fins a la fira de Verdú (l'Urgell), i hi ha restes de parets dins un bosc en aquella banda, el terme és encertat i d'acord amb l'ús oral dels vallfogonins. Caldria fer excavacions arqueològiques en ambdós llocs, per tal de comprovar si fou un antic hàbitat o bé d'ús exclusiu per a corral, així com la planta de l'església preromànica de Sant Pere. Així mateix, enlloc no es recullen les restes dels tres colomars de mitja aresta a partir dels pergamins de l'ACA, citats en un antic treball de Carreras i Candi. Com a restes curiosíssimes, caldria un estudi monogràfic, netejar-los i restaurar-los d'acord amb tècniques arqueològiques modernes. Tan sols apareix en els mapes de l'Institut Cartogràfic de Catalunya el quadradet del que ha de ser considerat *colomar de Cal Coloma*, fet fa uns trenta-tants anys amb maons i teules àrabs. No s'indiquen moltes de les cabanes mig derruïdes a cel lliure o bé en forma de cova arranjada, i els corral sempre en fila índia dels afores de la vila en la part alta o bé en altres partides del terme. El riu, més aviat *torrent o riera del Seniol*, també dit *Senillol* per alguns vallfogonins, desguassa com a afluent del riu Corb al *molí de la Cadena de Dalt* i al *molí de la Cadena de Baix*. Per tant, dos molins, indicats en diversos llibres com els del Sr. Palau Rafecas i l'indicat *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona*, que pel que fa a Vallfogona ho féu la Sra. Sònia Vaqué, de Valls, un diumenge del 1998 o del 1999, a qui vaig indicar on eren.

Els dos nuclis importants són indicats com a *Balneari de Vallfogona*, fundat per Mn. Miquel Piera, i *Vallfogona de Riucorb*. És ben estrany que no s'indica l'existència del *castell de Vallfogona*, fet construir per la família Oluja, després cedit a la fi del segle XII a l'orde del Temple, i en ser suprimit aquest, a l'orde de Sant Joan de Jerusalem fins a l'extinció de l'antic règim.

Les partides del terme ja des de la Baixa Edat Mitjana són la de *Badiceli* i no pas *Badicelis* —era potser l'evolució de *Vadi Coeli* en llatí?—, *Coll d'Aigües*, *Coll de les Eres*, *Coll Roig*, *Coll de na Sana*, *Contrast*, *Fangares* —hi ha una família documentada al fons de l'ACA anomenada *Fangara*—, *Fonollosa*, *Freginal*, *Olzenar*, *Palaus* —per exemple, el *Palau de Vallfogona*, documentat als capbreus i a d'altra documentació del fons de l'ACA i publicat pel Dr. Josep M. Sans i Travé al llibre *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Departament de Justícia (Textos Jurídics Catalans, Documents 1), Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1997, documents 42 (1156, novembre, 27), 65 (1173, desembre, 10), 94 (1178, febrer, 9) copiat al fons de l'ACA tal com indico en la tercera part de les meves *Las filigranas...*, 202 (1199, octubre, 6) i 203 (*id.*)—, *Penjats* i *Sant Pere* ja mencionats, *Senillol* que correspon al *Seniol* del *Nomenclàtor oficial*, *Solicrup* —nom amb què al segle XII es coneixia un dels dos *molins de la Cadena*, *Solà de n'Almoraid*, *Trilles* —deu correspondre a *les Sorts del Trilla*, sota d'Albió; el cognom *Trilla* apareix en persones importants del llogarret a la documentació examinada de l'ACA. D'altra banda, els diversos capbreus, dels quals cal buidar-ne els topònims abans de fer una assignació a la babalà. Posteriorment, ja a l'època del Rector de Vallfogona, apareixen *Argelagar*, *Argiles*, *Boixader* —també dit ara *Boixaders* atesa la vegetació—, *Cajoles*, *Cap de Cans*, *Cap del Coll*, *Clot*, *Coma*, *Comascura* —encara usat—, *Comaibeta*, *Coma de Barberà*, *Coll de la Bresca*, *Comellar Fondo*, *Diumenges*, *Fontetes*, *Horta de Santa Maria* o *de Solsona*, *Horta de la Gual*, *Hort Curt*, *los Obacs*, *Paletera*, *Parades d'en Romeu*, *Pla dels Corral*s —de fet, ara es diu *Plans dels Corral*s, d'acord amb el *Nomenclàtor oficial*—, *Puig de les Forques* —al *Nomenclàtor oficial*, *Pilar de les Forques*—, *Pla de Montsó*, *Salobres*, *los Solans* —encara s'usa, referit a les muntanyes assolellades de davant la vila i el *Balneari*, a l'altre cantó del riu—, *Santa Tecla*, *les Serres*, *Tiracostes*, i els antics termes de *la Torre* —de *Vallfogona* o de l'Albió documentat a l'ACA— i *la Quadra de Carbonells*. Aquests termes apareixen en molta documentació de l'ACA.

D'altra banda, no consta al *Nomenclàtor oficial* corresponent al municipi de Llorac, a l'antic terme de l'Albió, cap referència al *castell de l'Albió* o *d'Albió*, que ocupà la família castlana dels Minguella (des del segle XVI fins a la 1a meitat del segle XVIII), després barons de Canyelles amb el casament del castlà Oleguer de Minguella i de Rovira († d. 1636) amb la baronessa Magdalena de Terrè-Ciurana al segle XVII, segons *Els castells catalans*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1967-1979, III, p. 873, i l'excel·lent llibre del Sr. Francisco José Morales Roca, *Próceres habilitados en las Cortes del Principado de Cataluña, siglo XVII (1599-1713)*, Instituto "Salazar y Castro" (CSIC), Hidalguía, Madrid, 1983, I, p. 309, entre d'altres fonts.

Per a un bon establiment de la toponímia, cal partir de la feina feta per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, organisme del Departament de Política Territorial i Obres Públiques, de la Generalitat de Catalunya: en la banda oest de l'*Ortofotomapa de Catalunya*, escala 1:5 000, corresponent al *Molí de la Cadena 390-2-6 (266-118)*, s'observen les partides *Seniols*, al nord de l'*Obaga del Comet*, i entre aquesta i el *Fondo de les Serres*, el *Corral del Felip*, atès el seu propietari. A l'est del *riu Seniol*, hi ha *los Seniols*, el *Solà dels Seniols*, *Badicelis*, amb el *Camí de Badicelis*, on hi devia haver la creu de Sant Jordi gòtica esmentada. Ja tocant a la carretera, la partida de *lo Camí de la Cadena* i la *Cadena* una mica més al nord-oest, on es troben els dos molins: el *molí de la Cadena de Dalt* i el *molí de la Cadena de Baix*, i el *pont de la Cadena*. Les partides de *les Serres* i *les Cadenes*, a tocar amb el terme de Guimerà, ja a l'Urgell, de vegetació ja molt més pobra, són les partides més a l'oest d'aquest ortofotomapa. He de dir que la carretera T-241 no es coneix com a *carretera de Guimerà a Vallfogona de Riucorb T-241*, segons l'ortofotomapa, sinó des de sempre com a *carretera de Vallfogona*. Al *Mapa topogràfic de Vallfogona de Riucorb 390-3-5 (267-117)* ja posa *carretera de Vallfogona T-241*. Només cal veure les antigues guies telefòniques de Guimerà i de Vallfogona. Observo que l'Ametlla de Segarra té el prefix telefònic de la província de Tarragona conjuntament amb Vallfogona, però pertany a la de Lleida. Al nord-est de l'ortofotomapa hi ha el *camí de les Planes*, passat el *riu Corb*. D'altra banda, per l'antic camí esfaltat cap al *Fonoll* i el seu cap de municipi, *Passanant*, deixa a mà dreta des del *pont de la Cadena* la *granja* del difunt Coronel Lechuga, sense indicar l'ortofotomapa la petita ermita que féu fer aquell militar, ni el molí de vent de *les Cadenes*, *riu Seniol* amunt. Més amunt de la *granja del coronel Lechuga*, ben a prop, hi ha la *pallissa del Gasset*. La *granja del Simó*, a mà esquerra de la *carretera de Vallfogona* des dels *molins de la Cadena de Dalt* i de la *Cadena de Baix*, construcció que no arriba als quaranta anys d'existència, ha de ser de *Cal Simon*, no dit mai en la forma catalana *Simó* a Vallfogona.

4. CONCLUSIÓ

Aquests exemples són tan sols alguns dels que cal estudiar amb profunditat. És evident que respecte a la toponímia major s'ha de partir dels diferents mapes topogràfics i ortofotomapes del municipi de Vallfogona i rodalia, elaborats per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, i del *Nomenclàtor oficial*. Els plànols de l'Institut Cartogràfic de Catalunya són de l'*Ortofotomapa de Catalunya*. 1:5 000: *Era del Miella 390-2-5 (266-117)*, *Segura 390-3-6 (267-118)*, *Vallfogona de Riucorb 390-3-5 (267-117)*, *Molí de la Cadena 390-2-6 (266-118)*, *Ca la Manela 390-2-5 (266-117)*. De la sèrie *Mapa topogràfic de Catalunya*, les mateixes referències.

S'estableix la següent gradació de topònims: en la toponímia major, algunes partides i els accidents geogràfics principals, i els nuclis de població dels *Molins de la Cadena*, *Vallfogona de Riucorb* i *Balnari de Vallfogona de Riucorb*. Cal afegir en un estudi minuciós de toponímia menor els camins amb creus caminals o de terme, els pilars de justícia de l'antiga comanda, les eres, les pallisses, les carreteres. En destaco la terminologia de les partides en plans, puigs, comes, clots, fondos, riu i torrent, i hi manquen els edificis religiosos en ruïna o petites ermites, els colomars, i estranyament el *castell de Vallfogona*, ben documentat, per exemple, en el llibre del Dr. Josep Sans i Travé, des del segle XII fins a l'actualitat.